

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی در جوامع روستایی (مورد مطالعه: روستاهای بخش ایلخچی از توابع استان آذربایجان شرقی)

ریبوار عیسی نژاد^۱، رسول محمد رضایی^۲، حسین راحلی^۳ و حسین کوهستانی^۴

تاریخ دریافت: ۳۰ بهمن ۱۳۹۳

تاریخ پذیرش: ۲ اردیبهشت ۱۳۹۴

چکیده

سرمایه اجتماعی به بعدی از توسعه توجه دارد که به تازگی شناخته شده و مبتنی بر روابط اعتماد و همبستگی و روحیه تعاون و مشارکت است. یکی از نقش‌های مهم دین نیز به عنوان یک پدیده اجتماعی، اثرگذار بر روابط و تعامل افراد و گروه‌ها است. هدف پژوهش حاضر بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی در جوامع روستایی است. جامعه آماری این پژوهش کلیه ساکنان روستاهای بخش ایلخچی و نمونه شامل ۴۴۶ نفر است که به شیوه نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای انتخاب شده است. فرضیه اصلی پژوهش این است که بین باورهای دینی و مؤلفه‌های آن (اخلاق و مناسک- عقاید) با سرمایه اجتماعی روستاها و مؤلفه‌های آن (اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی) رابطه وجود دارد. ابزار مورد استفاده در این پژوهش پرسشنامه سرمایه اجتماعی و آزمون باورهای مذهبی اسلامی بود. روش پژوهش توصیفی همبستگی است و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از ضریب همبستگی پیرسون و تحلیل رگرسیون چندگانه استفاده شده است. یافته‌ها بیانگر این است که بین باورهای دینی و سرمایه اجتماعی و همچنین مؤلفه‌های باورهای دینی و سرمایه اجتماعی رابطه مثبت وجود دارد ($P < 0/05$). نتایج تحلیل رگرسیون نشان داد که باورهای مذهبی اسلامی بیشترین توان تبیین سرمایه اجتماعی را دارد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که باورهای مذهبی می‌تواند پیش‌بینی‌کننده مناسبی برای سرمایه اجتماعی باشد. یافته‌های این پژوهش می‌تواند برای برنامه‌ریزان و متولیان توسعه روستایی جهت تدوین الگوی بومی و اسلامی توسعه در جهت توسعه اجتماعی روستاها به کار گرفته شود.

کلیدواژه‌ها: باورهای مذهبی، توسعه، جوامع روستایی، سرمایه اجتماعی.

۱. کارشناسی ارشد توسعه روستایی، دانشگاه تبریز. کارشناس مطالعات روستایی و توسعه کشاورزی شرکت مهندسین مشاور فراآب، آذربایجان شرقی، ایران. (نویسنده مسئول) reibvar_isanezhad@yahoo.com
  ۲. دانشیار گروه ترویج و توسعه روستایی دانشکده کشاورزی، دانشگاه تبریز. آذربایجان شرقی، ایران. Rassulmohammadrezaei@yahoo.com
  ۳. دانشیار گروه ترویج و توسعه روستایی دانشکده کشاورزی، دانشگاه تبریز. آذربایجان شرقی، ایران. hosein.raheli@yahoo.com
  ۴. استادیار گروه ترویج و توسعه روستایی دانشکده کشاورزی، دانشگاه تبریز. آذربایجان شرقی، ایران. Hkein2004@yahoo.com
- مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد ریبوار عیسی‌نژاد با عنوان "بررسی رابطه دین و سرمایه اجتماعی در فرایند توسعه روستایی" است که با راهنمایی و مشاوره دکتر رسول محمد رضایی، دکتر حسین راحلی و دکتر حسین کوهستانی در سال ۱۳۹۰ در دانشگاه تبریز دفاع شده است.

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi **Director in Charge:** Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh **Index:** www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 **Website:** www.jrd.ut.ac.ir **Email:** jrd@ut.ac.ir

مقدمه و طرح مسأله

امروزه برای دستیابی به توسعه هرچه بیشتر در مناطق روستایی اقدامات و تدابیر گوناگونی اندیشیده شده است و راهکارهایی برای افزایش تولید، بهبود سطح دانش و فناوری، اصلاح شبکه‌های ارتباطی، افزایش درآمد و اشتغال‌زایی، کاهش فقر و نابرابری و تنوع‌بخشی به اقتصاد روستایی مطرح شده است که مجموعه این تدابیر برای رسیدن به توسعه روستاها در تلاش‌اند (ازکیا و ایمانی، ۱۳۸۷: ۸). اهمیت سرمایه اجتماعی به منظور رسیدن به توسعه روستایی، موضوع رو به رشد بسیاری از مطالعات در سال‌های اخیر است، شرط لازم برای پیشرفت هر جامعه‌ای به خصوص جوامع روستایی، گسترش انسجام اجتماعی، بسط مشارکت اجتماعی و از همه مهم‌تر، اعتماد متقابل (افراد و دولت) است که این سازه‌ها از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی به شمار می‌آیند (فراهانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۸).

تکوین سرمایه اجتماعی مستلزم وجود عواملی است که یکی از مهم‌ترین آن، دین و فرهنگ دینی است. به نظر می‌رسد دین به عنوان ارزشی متعالی با کارکردهایی چون مشارکت، صداقت، تعهد، انضباط بخشی و... سازوکارهایی را موجب می‌شود که در قالب آن‌ها سرمایه اجتماعی شکل می‌گیرد و پایه‌های تحکیم توسعه را فراهم می‌کند (عیسی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۶۹). سرمایه اجتماعی در پیشنهادها عملی خود برای حل معضلات اجتماعی و توسعه اجتماعی، نهادهای مدنی و جهت‌گیری‌های اخلاقی را به عنوان ضرورت قلمداد می‌کند و بر نقش مذهب به عنوان مفهومی جامعه‌ساز، بیش از پیش تأکید دارد (دموری و همکاران، ۱۳۸۹: ۴). بر این اساس دین می‌تواند در انسجام‌بخشی، تحکیم عواطف مشترک، تسهیل در جامعه‌پذیری، تعریف و بازتولید ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی نقش چشمگیری داشته باشد. عامل دین به لحاظ گستره اجتماعی بودن آن، در شکل‌گیری، تحکیم و تقویت روابط اجتماعی تأثیرگذار و در ارتقای سرمایه اجتماعی در جامعه مؤثر است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲). با توجه به تأکید اکثر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در دین اسلام، بررسی تأثیری که دینداری روستاییان بر سرمایه اجتماعی می‌گذارد، ضروری است. رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی امری است که از دیدگاه‌های مختلف بحث و بررسی شده است، لیکن بررسی این موضوع در جوامع روستایی سوابق پژوهشی محدودی دارد. دین به مثابه هسته فرهنگ و جامعه، نقشی مهم در تنظیم و ساماندهی نظام معنایی فرهنگ داشته است و همچنین از خلال نظام ارزش‌ها و در زمینه آداب و رسوم و مناسک

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی ...

مذهبی، جامعه و انسجام اجتماعی را تولید و بازتولید می‌کند. بی‌توجهی به عامل دین در جوامع روستایی و ارتباط آن با عوامل محرکه یا بازدارنده توسعه از علل عدم شناخت درست جامعه روستایی است. شاید بتوان گفت یکی از نقدهای جدی وارد بر ادبیات مطالعات روستایی ایران، عدم شناخت عمیق از حیات ارزشی و مذهبی روستاییان است (رحمانی، ۱۳۹۱: ۸). نظریه‌های گوناگون علوم اجتماعی بیانگر اهمیت و نقش تعیین‌کننده دین در جامعه و فرهنگ است، اما علی‌رغم این تأکید علمی بر اهمیت دین، مطالعات روستایی هنوز توجهی مناسب به مسئله دین و نقش آن در حیات روستایی نداشته است (همان). بر این اساس با توجه به نقش باورهای مذهبی در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی، در این مطالعه ارتباط سطح دینداری (باورهای مذهبی اسلامی) روستاییان با سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن بررسی و تبیین می‌شود.

پیشینه تحقیق

ملاحسنی (۱۳۸۱) در مطالعه خود نشان داد که بین میزان سرمایه اجتماعی و نوع دینداری رابطه وجود دارد؛ بدین معنی که دینداری سنتی و قومیت‌گرا و تکثرگرا همبستگی مثبت و معناداری با متغیر سرمایه اجتماعی دارد. نتایج مطالعه کتابی و همکاران (۱۳۸۳) نشان داد که هرچه افراد جامعه‌ای مذهبی‌تر باشند به همان نسبت سرمایه اجتماعی آنان نیز افزایش خواهد یافت و هرچه میزان سرمایه اجتماعی بالاتر باشد، توسعه فرهنگی - اجتماعی نیز به تبع آن بیشتر شکل خواهد گرفت. ناطق‌پور و فیروزآبادی (۱۳۸۴) در مطالعه خود با عنوان سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران مدل نظری عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی را ارائه و چهار مؤلفه اصلی آن را تحت عناوین اعتماد عمومی، اعتماد نهادی، آگاهی، مشارکت‌های رسمی و غیررسمی خیریه‌ای - مذهبی و همیارانه تعیین کردند.

ردادی (۱۳۸۷) توسعه سرمایه اجتماعی را راهکاری می‌داند که در طول زمان می‌تواند باعث پیشگیری از جرائم شود. همچنین بیانپیشنهاد می‌کند که در جامعه دینی ایرانی تقویت هنجارهای اعتمادساز دینی می‌تواند کمک مؤثری در جهت افزایش سرمایه اجتماعی تلقی شود. یافته‌های پژوهش کوهکن (۱۳۸۷) نشان داد که مؤلفه‌های ساختاری، شناختی و ارتباطی سرمایه اجتماعی، در چارچوب

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi Director in Charge: Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh Index: www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 Website: www.jrd.ut.ac.ir Email: jrd@ut.ac.ir

تعالیم و آموزه‌های اسلام توجیه شده است. گنجی و ستوده (۱۳۹۰) در تحقیقی به رابطه گونه‌های هویت دینی و سرمایه اجتماعی پرداخته و به این نتیجه رسیدند که گونه‌هایی از دینداری که دارای عناصر جمعی‌اند با سرمایه اجتماعی رابطه مثبت دارند و گونه‌هایی از دینداری که عناصر فردی در آن‌ها غالب است، رابطه منفی با سرمایه اجتماعی دارند. امینی بیدختی و شریفی (۱۳۹۲) در مطالعه خود نشان دادند که دینداری دانشجویان می‌تواند به طور مستقیم و غیرمستقیم با تأثیر بر سرمایه اجتماعی بر امنیت اجتماعی تأثیر مثبت داشته باشد.

کینگ و فورو^۱ (۲۰۰۴) در مطالعه‌ای که بر روی ۷۳۵ جوان آمریکایی به انجام رسید، به این نتیجه رسیدند که جوانان فعال مذهبی سطوح بالاتری از سرمایه اجتماعی را دارند. ویلیامز و لورت^۲ (۲۰۰۷) در مطالعه‌ای با موضوع مذهب و سرمایه اجتماعی در مهاجران مکزیکی در جنوب فلوریدا، به بررسی راه‌های گوناگون تعامل مذهب و مؤسسه‌های اجتماعی در جوامع کشاورزان چندملیتی پرداختند. یافته‌های آنان نشان داد که کلیساها راه‌های دسترسی به شبکه‌های جدید اجتماعی را که باعث تسهیل سرمایه اجتماعی می‌شوند فراهم می‌کنند. ال. اپلی^۳ (۲۰۱۰) در رساله دکتری خود در کشور اندونزی به بررسی رابطه مذهب با جامعه مدنی و سیاست در پنج دین رسمی بودیسم، کاتولیک، مسیحیت، هندو و اسلام پرداخته است. وی به روحیه مذهبی که باعث ایجاد مسئولیت در امور سیاسی و فعالیت در امور اجتماعی می‌شود، اشاره می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که آداب و رسوم و اعتقادات اسلامی در میان دیگر ادیان این کشور، تأثیرات فرهنگی، مذهبی و سیاسی متفاوت گذاشته است. بورلی^۴ (۲۰۱۰) در مطالعه‌ای تطبیقی در مورد نقش سرمایه اجتماعی در انجمن‌های توسعه کارآفرینی اقتصادی- اجتماعی به این نتیجه رسید که جوانان مذهبی فعال سطوح بالاتری از منابع سرمایه اجتماعی را نشان دادند و در نهایت این پیشنهاد را می‌دهد که برای توسعه سازمان‌دهی این انجمن‌ها جوانان با اعتقادات دینی بیشتر، کارایی بیشتری از خود نشان خواهند داد. افه و فوش^۵ (۲۰۰۲) به نقل از ناطق‌پور و فیروزآبادی، (۱۳۸۴) دین‌باوری و تعهد دینی را از عوامل مؤثر شکل‌گیری

1. King and Furrow
2. Williams and Lorent
3. L. Epley
4. Burley
5. Ofte and Fuchs

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi **Director in Charge:** Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh **Index:** www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 **Website:** www.jrd.ut.ac.ir **Email:** jrd@ut.ac.ir

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی ...

سرمایه اجتماعی می‌دانند. لیم و پاتنام^۱ (۲۰۱۰) در مطالعه‌ای در میان جوانان به بررسی رابطه مذهب، سرمایه اجتماعی و رضایت از زندگی پرداختند. نتایج نشان داد که افراد مذهبی به دلیل حضور در مراسم مذهبی و اجتماعات و ایجاد شبکه‌های اجتماعی از زندگی خود رضایت بیشتری دارند. از نظر کاندلند^۲ مذهب موجب افزایش اعتماد عمومی و صداقت، تعهد کاری و تعهد اجتماعی و تقویت روحیه حفظ منافع اجتماعی می‌شود (کاندلند، ۲۰۰۰).

چارچوب مفهومی

سرمایه اجتماعی حلقه مفقوده جریان توسعه است که تا چند دهه اخیر از دید برنامه‌ریزان توسعه غافل مانده بود و آن بعد همان تعاملات و روابط مبتنی بر اعتماد در جامعه، اتحاد و همبستگی افراد و روحیه تعاون و مشارکت در اجتماع است. به زعم فوکویاما اصطلاح سرمایه اجتماعی برای اولین بار در سال (۱۹۶۱) در اثر کلاسیک جان جاکوب^۳ «مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی» به کار رفته است. در دهه‌های بعد نظریه پردازانی همچون پیر بوردیو^۴، جیمز کلنن^۵، رابرت پاتنام^۶ و فرانسیس فوکویاما^۷ در این زمینه نظریاتی را مطرح کردند و هر کدام از دیدگاهی متفاوت سرمایه اجتماعی را تحلیل و بررسی کردند (اختر محقق، ۱۳۸۵: ۳۷). پاتنام سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از مفاهیمی مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها می‌داند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع شده و در نهایت منافع متقابل آنان را تأمین خواهد کرد. از نظر وی اعتماد و ارتباط متقابل اعضا در یک شبکه، منابعی اند که در کنش‌های اعضای جامعه موجود است. پاتنام سرمایه اجتماعی را وسیله‌ای برای رسیدن به توسعه سیاسی و اجتماعی در سیستم‌های مختلف سیاسی می‌داند. تأکید عمده وی بر مفهوم «اعتماد» است و به زعم وی همین عامل بود که می‌توانست با جلب اعتماد مردم و دولت‌مردان و نخبگان سیاسی موجب توسعه سیاسی شود. بنابراین اعتماد، منبع باارزشی از سرمایه محسوب

-
1. Lim and Putnam
  2. Candland
  3. Jacobs
  4. Bourdieu
  5. Coleman
  6. Putnam
  7. Fukuyama

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi Director in Charge: Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh Index: www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 Website: www.jrd.ut.ac.ir Email: jrd@ut.ac.ir

می‌شود که اگر در حکومتی به میزان زیادی وجود داشته باشد به همان اندازه، رشد سیاسی و توسعه اجتماعی بیشتر خواهد بود (پاتنام، ۲۰۰۰: ۱۲۸). سرمایه اجتماعی را از آن رو سرمایه می‌خوانند که به کنشگران (افراد و گروه‌ها) توانایی می‌بخشد تا اهداف خود را بهتر دنبال کنند (فیلد، ۱۳۸۵: ۱۳۱)، همان گونه که سرمایه فیزیکی با هدف تغییر مواد و تولید ابزار به وجود می‌آید و از جنبه‌ای ملموس و قابل مشاهده برخوردار است.

بانک جهانی، سرمایه اجتماعی را پدیده‌ای می‌داند که حاصل تأثیر نهادهای اجتماعی، روابط انسانی و هنجارها بر کمیت و کیفیت تعاملات اجتماعی است و تجارب این سازمان نشان داده است که این پدیده تأثیر قابل توجهی بر اقتصاد و توسعه کشورهای مختلف دارد. سرمایه اجتماعی برخلاف سایر اشکال سرمایه، مالکیت فردی ندارد و متعلق به تمامی اعضای گروه یا انجمن است و در صورت مصرف نیز، کاهش نمی‌یابد (فوکس و گرشنمن^۱، ۲۰۰۰). از دیدگاه بورديو و کلمن، سرمایه اجتماعی به عنوان یک کالای عمومی و دارایی جمعی مطرح است که در دوره زمانی بلندمدت انباشته می‌شود و به زعم پاتنام سرمایه اجتماعی از طریق ایجاد سازمان‌های اجتماعی بر پایه اعتماد، هنجارها و روابط شبکه‌ای شکل می‌گیرد که کارایی را از طریق تسهیل هماهنگی در عمل بهبود می‌بخشد و ظرفیت‌های افراد و گروه‌ها را برای دستیابی به اهداف نهایی تسهیل می‌کند، بالعکس فقدان آن منجر به بروز محدودیت‌هایی در فرآیند توسعه در سطوح مختلف می‌شود (خن، ۲۰۱۱: ۱۱).

کوهن و پروساک^۲ (۲۰۰۱)، سرمایه اجتماعی را مرکب از پیوندهای مؤثر موجود میان مردم می‌دانند. پیوندهایی که مبتنی بر اعتماد، فهم متقابل، ارزش‌های مشترک و رفتارهایی است که اعضای اجتماعات و شبکه‌های انسانی را به یکدیگر پیوند می‌دهد و عمل همیاری را ممکن می‌سازد. سرمایه اجتماعی مجموعه‌ای از نهادهای زیربنایی اجتماع نیست، بلکه حلقه اتصال‌دهنده افراد در قالب نهادها، شبکه‌ها و تشکلهای داوطلب است. سازمان توسعه همکاری‌های اقتصادی^۳ (۲۰۰۴)، سرمایه اجتماعی را شبکه‌هایی از برداشت‌های مشترک و هنجارها و ارزش‌ها تعریف می‌کند که همکاری‌های درون‌گروهی و برون‌گروهی را تسهیل می‌کند. در تعریف، سرمایه اجتماعی به عنوان منبعی جهت

1. Fox and Gershman

2. Cohen & Prusack

3. OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development)

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی ...

کنش جمعی تلقی می‌شود و این منبع علاوه بر آگاهی، توجه یا دانش نسبت به امور عمومی اجتماعی یا سیاسی است. یعنی آگاهی که موجب علاقه‌مندی و دل‌نگرانی است، شامل هنجارهای اعتماد (اعتماد عمومی یا تعمیم‌یافته و اعتماد نهادی/مدنی)، هنجارها و یا رفتارهای معامله‌متقابل که در درون شبکه‌های اجتماعی عمل می‌کنند و عناصر ساختاری شبکه‌ها و مشارکت‌های رسمی و غیررسمی است (ناطق‌پور و فیروزآبادی، ۱۳۸۵: ۱۶۳).

برای سرمایه اجتماعی تاکنون مؤلفه‌های بسیاری معرفی شده است و شمار این مؤلفه‌ها بین یک تا دوازده شاخص متغیر است؛ اما آنچه می‌توان به عنوان نقطه مشترک تمامی نظریه‌پردازان و پژوهشگران این زمینه دانست، سه مؤلفه اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی است که در یک رابطه متقابل قرار گرفته و هر کدام تقویت‌کننده دیگری‌اند. این سه مؤلفه از مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی محسوب شده و از مفاهیم مهم جامعه‌شناسی‌اند که از آغاز طرح مباحث جامعه‌شناختی، اندیشه بسیاری از جامعه‌شناسان را به خود معطوف داشته است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۶). اعتماد اجتماعی دلالت بر انتظارات و تعهدات اکتسابی و تأییدشده به لحاظ اجتماعی دارد که افراد نسبت به یکدیگر و نسبت به نهادهای مربوط به زندگی اجتماعی‌شان دارند. اعتماد دارای دو بعد امنیت شخصی، انتظار همکاری و سود متقابل است (کیانی و میرزاپور، ۱۳۸۸: ۱۳۲). همچنین اعتماد اجتماعی را دلالت بر انتظارات و تعهدهای اکتسابی و تأییدشده به لحاظ اجتماعی که افراد نسبت به یکدیگر و نسبت به سازمان‌ها و نهادهای مربوط به زندگی اجتماعی‌شان دارند، تعریف کرده‌اند و با رابطه متقابل تعمیم‌یافته قرین است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۶: ۲۸۴). مشارکت اجتماعی به معنای شرکت فعالانه و ارادی (مستقیم و غیرمستقیم) انسان در حیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و به‌طورکلی تمامی ابعاد زندگی است (طالب و نجفی اصل، ۱۳۸۹: ۸۹). انسجام اجتماعی دلالت بر توافق جمعی میان اعضای یک جامعه دارد که حاصل پذیرش، درونی کردن نظام آموزشی و هنجاری یک جامعه و وجود تعلق اجتماعی (احساس «ما» بودن) و تراکمی از وجود تعامل‌گر میان افراد آن جامعه است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۶: ۲۸۷). در این تحقیق نیز سه مؤلفه مذکور به عنوان مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی بررسی شده‌اند.

با نگاهی به ویژگی‌های مذکور در مفهوم سرمایه اجتماعی روشن می‌شود که بخش زیادی از این ویژگی‌ها در کنار کنش‌های متقابل و تجربه کنشی تابع عقاید و باورهای فرد در مورد خود و دیگران و در مجموع جهان‌بینی این افراد است. دین با فراهم کردن حدود و حریم خود و ارائه الگوی مناسب برای تعامل با دیگران، پایگاه و منبعی برای عقاید و باورهای فرد است. بنابراین در زمینه شکل‌گیری و تکوین سرمایه اجتماعی، بررسی دین و فرهنگ دینی بیش از هر مورد دیگری مورد نیاز است. دین به عنوان نظامی ماورائی و برون‌زاد می‌تواند به عنوان یکی از اساسی‌ترین عوامل شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در کشورهایی مانند ایران که دین بر تمامی ابعاد فردی و اجتماعی زندگی حاکم است، در نظر گرفته شود (عیسی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۴۰).

دین در همه زمان‌ها و جوامع، از ابتدایی تا مدرن در اشکال مختلف وجود و حضور داشته است؛ از این واقعیت می‌توان نتیجه گرفت که دین نیازی فطری است که در بعد فردی پاسخگوی سؤالات غایی انسان و در بعد اجتماعی سامان‌دهنده یا انسجام‌بخش جامعه است. بدیهی است که دین به عنوان ارزشی متعالی باعث به وجود آمدن و شکل‌گیری برخی روحیات و عملکردهایی در زندگی اجتماعی افراد می‌شود. دین یک پدیده اجتماعی است که یکی از نقش‌های مهم آن تحقق بخشیدن به تعامل گروه‌ها و تحکیم روابط اجتماعی افراد است. تعاملی که امروزه جامعه‌شناسان برای بررسی کمیت و کیفیت آن اصطلاح سرمایه اجتماعی را رواج داده‌اند و از منظر آن‌ها این عامل موتور محرکه جریان توسعه است. دین از موضوعات بسیار مهم در جامعه ایرانی و بالأخص جامعه سنتی و روستایی است. در تعاریف علوم اجتماعی از جوامع سنتی چنان که در آرای رد فیلد در خصوص جامعه فولک یا مفاهیم گماین شافت و گزل شافت در نزد تونیس دیده می‌شود، دین یا نظام مذهبی، هسته این نوع جوامع را تشکیل می‌دهد (رحمانی، ۱۳۹۱: ۲).

از مهم‌ترین کنش‌های دین در حوزه اجتماعی پشتیبانی و تقویت ارزش‌های اخلاقی است. حتی اجرای قانون و برقراری نظم و انضباط اجتماعی در سایه رعایت ارزش‌های اخلاقی میسر است. در بسیاری از موقعیت‌ها و روابط انسانی، قانون، پیش‌بینی جزئی و مصداق خاصی بیان نکرده است و این تعهد به ارزش‌های اخلاقی است که با تقویت مهار درونی در افراد، اجرای قانون در جامعه را میسر می‌سازد. دین به طور عام و ادیان آسمانی به طور خاص با تبیین‌های اخلاقی و تشویق انسان به درونی

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی ...

کردن آن‌ها، انسان باتقوا را انسان متعادل در روابط فردی و اجتماعی و هدایت شده به سوی سعادت و نیکی معرفی می‌کند (شیللی^۱، ۲۰۰۹). در تعریفی کلی می‌توان دینداری اسلامی را «شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیا، آخرت، احکام الهی و داشتن علائق و عواطف معینی نسبت به خدا، خود، دیگران و جهان هستی در جهت تقرب به خدا و التزام و عمل به وظایف دینی» دانست (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۸۶).

بسیاری از امور جامعه که تحت نظارت مستقیم قانون یا مراجع قانونی و قضایی نیست، تحت نظارت باورها و عقاید فرد است که بخشی از آن‌ها از دین گرفته می‌شود. دین به عنوان منبع مهار و هدایت درونی، کنترل‌کننده بسیاری از رفتارها و پویایی‌های فرد و جامعه است و می‌تواند با تکیه بر ارزش‌ها و هنجارها محرک بسیاری از ابعاد سرمایه‌های اجتماعی باشد. دین نظامی از مسئولیت‌ها را طراحی می‌کند که در آن وظایف فرد دقیقاً مشخص است و بر اساس آن، شخص متناسب با موقعیت‌هایی متنوع به پاسخ‌های متناسب مبادرت می‌ورزد. به گفته فرانسویس فوکویاما در جوامعی که دین به عنوان عاملی شخصی در انزوای کامل قرار گرفته است، «فروپاشی عظیم» اخلاقی و اجتماعی به وقوع پیوسته است. ریشه این فروپاشی را باید در رشد فرهنگ فردگرایی و زوال اخلاق جستجو کرد که به اشکال مختلفی همچون افزایش آمار جرم و جنایت، طلاق، خودکشی، بحران هویتی، بی‌تفاوتی اجتماعی، جریان‌های ضد اخلاقی، فروپاشی خانواده‌ها، از بین رفتن پیوندهای اجتماعی و صدها معضل دیگر خود را نشان داده است (فوکویاما، ۱۳۷۹).

در ایران که دین در تمامی عرصه‌های زندگی فردی و اجتماعی حضور دارد و اساس قوانین کشور را شکل داده و فراتر از آن چشم‌انداز دینی توسعه برای کشور ترسیم شده است، می‌توان برای دین نقشی به‌سزا در تعریف روابط اجتماعی و ایجاد پایه‌های اعتماد و انسجام و فعالیت‌های مشارکتی در میان مردم به‌ویژه روستاییان در نظر گرفت. برای بسیاری از مردم روستایی تا زمانی که ارزش‌های اجتماعی و اخلاقی از ناحیه یک نیروی مافوق (فراعقلی) توصیه نشوند، اهمیت جدی نمی‌یابند و مؤثر نمی‌افتند (عیسی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۴۵). مذاهب با ترویج ارزش‌هایی نظیر مشارکت، صداقت، اعتماد، ایثار و موارد مشابه می‌توانند موجب به وجود آمدن سرمایه اجتماعی بالایی در میان اعضای خود شوند.

---

1. Shailly

گسترش ارزش‌های اخلاقی مبتنی بر صداقت و اعتماد در یک سیستم اجتماعی می‌تواند سرمایه اجتماعی بالایی را به وجود آورد. البته ادیان و مذاهبی در این زمینه می‌توانند موفق باشند که علاوه بر ایجاد اعتماد داخلی، زمینه برقراری روابط مفید و مؤثر را با گروه‌ها و مذاهب دیگر اجتماعی فراهم سازند. در حالت عکس فرقه‌گرایی نیز می‌تواند موجب بحران‌های اجتماعی و خشونت (به خصوص در کشورهای جهان سوم) شود؛ به هر حال ادیان در گذشته، حال و آینده قطعاً نقشی جدی در سرمایه اجتماعی داشته و خواهند داشت (فوکویاما، ۱۳۷۹). دین‌باوری و تعهد دینی رابطه مستقیمی با سرمایه اجتماعی دارند، زیرا سازمان‌های دینی نقش میانجی را در فعالیت‌های دینی ایفا می‌کنند. از آنجا که ادیان از نشست‌های عمومی و مراسم و مناسک برخوردارند، باعث توسعه شیوه همکاری و تعاون و آگاهی از مسائل اجتماعی می‌شوند و ادیانی که بیشتر از مراسم و مناسک عمومی برخوردارند در افزایش سرمایه اجتماعی نقش بیشتری ایفا می‌کنند (افه و فوش، ۲۰۰۲: ۲۰۸ به نقل از ناطق‌پور و فیروزآبادی، ۱۳۸۴). به‌زعم کروین اسمیت^۱ توجه علمی اندکی به نقش مذهب در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی شده است. به عقیده وی علی‌رغم توجه پاتنام و سایر نظریه‌پردازان این حوزه به مسائل دین و سرمایه اجتماعی، لیکن آنان مسائل دینی را تنها در قالب انجمن‌های دینی و گروه‌ها مدنظر قرار داده‌اند و به نقش اختصاصی و انحصاری دین در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی توجه کمی داشته‌اند (اسمیت، ۲۰۰۳: ۳).

بنابراین با توجه به حاکمیت ارزش‌های دینی بر فرهنگ اجتماعی و جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در تعالیم اسلامی و تأکید دین اسلام بر همیاری و مشارکت و روابط مبتنی بر برادری و اعتماد مسلمانان و با در نظر گرفتن عمق باورهای دینی در جوامع روستایی، نیاز به دستیابی به مسیرهای ارتباطی مثبت و سازنده بین مسائل دینی و برنامه‌های توسعه روستایی و تقویت این ارتباطات در جهت نیل به اهداف توسعه در کشور انکارناپذیر است. در این راستا در پژوهش حاضر تلاش می‌شود به این سؤال پاسخ داده شود که چه رابطه‌ای بین باورهای دینی و سرمایه اجتماعی در جوامع روستایی وجود دارد. بر همین اساس فرضیه‌های اصلی پژوهش به شرح زیراند:

بین ابعاد باورهای مذهبی اسلامی با اعتماد اجتماعی رابطه وجود دارد.

---

1. Corwin Smidt

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi Director in Charge: Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh Index: www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 Website: www.jrd.ut.ac.ir Email: jrd@ut.ac.ir

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی ...

بین ابعاد باورهای مذهبی اسلامی با انسجام اجتماعی رابطه وجود دارد.
بین ابعاد باورهای مذهبی اسلامی با مشارکت اجتماعی رابطه وجود دارد.
بین ابعاد باورهای مذهبی اسلامی با سرمایه اجتماعی رابطه وجود دارد.

روش پژوهش

روش تحقیق، توصیفی و از نوع همبستگی بوده و رابطه بین چند متغیر تبیین شده است. این تحقیق از نظر میزان کنترل از نوع میدانی بوده و از نظر جمع‌آوری اطلاعات از نوع پیمایشی است. جامعه آماری پژوهش شامل کلیه ساکنان روستاهای بخش ایلخچی (از توابع آذربایجان شرقی) در سال ۱۳۹۰ است. تعداد روستاهای این بخش شامل ۲۲ روستا است و مجموع جمعیت این روستاها ۱۴۴۹۰ نفر است. با استفاده از فرمول کوکران حجم نمونه لازم، ۳۷۴ نفر برآورد شد که به شیوه تصادفی انتخاب شد. به دلیل افت نمونه، ۵۵۰ پرسشنامه توزیع و ۴۹۰ پرسشنامه بازگشت داده شد که از این تعداد ۴۴۶ پرسشنامه قابل تصحیح و نمره‌گذاری بود. برای انجام عملیات آماری، نرم‌افزار SPSS18 به کار گرفته شد. داده‌های این مطالعه با استفاده از دو شیوه اسنادی و پیمایشی به دست آمده‌اند. در شیوه پیمایشی اطلاعات مورد نیاز با استفاده از آزمون جهت‌گیری مذهبی و پرسشنامه سرمایه اجتماعی مرتبط با جوامع روستایی جمع‌آوری شد.

آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، پرسشنامه‌ای استاندارد است که با تکیه بر دیدگاه اسلام از دین تدوین شده و می‌تواند نگرش کلی شخص را که به صورت مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و تشریفات اتخاذ کرده، بسنجد. این پرسشنامه توسط آذربایجانی (۱۳۸۰) با تکیه بر اسلام طراحی شده است. به منظور تهیه مواد پرسشنامه، بررسی اجمالی ادیان جهان و بررسی تفصیلی دین اسلام (آیات قرآن و منابع روایی شیعه) با روش توصیفی صورت گرفته و در نهایت پرسشنامه‌ای ۶۶ سؤالی تهیه شده است. اعتبار محتوای پرسشنامه از طریق جمع‌آوری نظرات کارشناسان حوزوی تأیید شده است (میانگین درصدی ۰/۷۷۷). در مجموع، پایایی این ابزار جهت‌گیری مذهبی بر اساس اسلام (با ضریب آلفای معادل ۰/۹۳۶) را در دو حوزه مناسب مذهبی و اخلاق نشان می‌دهد. اعتبار سازه آزمون بر

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi Director in Charge: Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh Index: www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 Website: www.jrd.ut.ac.ir Email: jrd@ut.ac.ir

توسعه روستایی، دوره ششم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳

اساس تفاوت معنادار میان طلاب حوزه علمیه قم با دانشجویان دانشگاه‌های تهران و آزاد ثابت می‌شود (آذربایجانی، ۱۳۸۲).

پرسشنامه دینداری، سطح دینداری افراد را در دو بخش مناسک مذهبی و اخلاق مورد سنجش قرار می‌دهد که نمره کل کسب شده به عنوان نمره دینداری دین‌داری فرد محسوب می‌شود. در این پژوهش اعتبار پرسشنامه با اجرا در نمونه اولیه (۳۶ نفر) مورد بررسی مجدد قرار گرفت و آلفای کرونباخ ابعاد مناسک مذهبی، اخلاق و کل پرسشنامه به ترتیب ۰/۸۶، ۰/۷۵ و ۰/۸۲ به دست آمد. پرسشنامه سرمایه اجتماعی نیز با استفاده از مدل سنجش سرمایه اجتماعی «استونز» (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۶) ساخته شده و شامل ۴۴ سؤال بسته پاسخ است که سرمایه اجتماعی را در ۳ حیطه اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی اندازه‌گیری می‌کند. برای بررسی اعتبار سازه‌ای پرسشنامه از شیوه تحلیل عاملی استفاده شده است. روایی محتوایی این پرسشنامه توسط ازکیا و غفاری (۱۳۸۶) بررسی و مورد تأیید قرار گرفته است. اعتماد، انسجام و مشارکت اجتماعی هر کدام به ترتیب در قالب ۱۸، ۱۶ و ۱۰ سؤال سنجش شده‌اند. میزان پایایی ابعاد سرمایه اجتماعی به شیوه آلفای کرونباخ بین ۰/۷۰ تا ۰/۷۷ به دست آمده است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۶). در این پژوهش اعتبار پرسشنامه با اجرا در نمونه اولیه (۳۶ نفر) مورد بررسی مجدد قرار گرفت و آلفای کرونباخ ابعاد اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی، مشارکت اجتماعی و کل پرسشنامه به ترتیب ۰/۸۴، ۰/۷۷ و ۰/۷۳ و ۰/۸۶ به دست آمد.

یافته‌های پژوهش

نتایج به دست آمده از پژوهش در دو بخش توصیفی و استنباطی بیان می‌شود.

جدول ۱. یافته‌های توصیفی نمره‌های پاسخگویان در هر یک از ابعاد باورهای مذهبی اسلامی و سرمایه اجتماعی

انحراف استاندارد	میانگین	باورهای مذهبی اسلامی	انحراف استاندارد	میانگین	سرمایه اجتماعی
۲۸/۴۰	۷۷/۴۲	مناسک مذهبی	۸/۷۳	۲۰/۶۳	اعتماد اجتماعی
۱۶/۶۷	۴۶/۷۷	اخلاق	۸/۱۵	۱۹/۹۸	انسجام اجتماعی
۴۷/۵۹	۱۱۸/۴۸	نمره کل باورهای مذهبی	۸/۵۸	۱۴/۶۲	مشارکت اجتماعی
			۱۶/۱۱	۵۲/۹۷	نمره کل سرمایه اجتماعی

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi Director in Charge: Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh Index: www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 Website: www.jrd.ut.ac.ir Email: jrd@ut.ac.ir

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی ...

جدول ۱ میانگین و انحراف استاندارد نمره‌های پاسخگویان را در هر یک از ابعاد باورهای مذهبی اسلامی و سرمایه اجتماعی نشان می‌دهد (تعداد گویه‌ها برای هر مؤلفه برابر است). میانگین اعتماد اجتماعی ۲۰/۶۳، انسجام اجتماعی ۱۹/۹۸ و مشارکت اجتماعی ۱۴/۶۲ به دست آمده است که بر این اساس میزان اعتماد اجتماعی روستاییان بیشتر از دو مؤلفه دیگر است. در پرسشنامه باورهای مذهبی اسلامی، میانگین بعد مناسک مذهبی ۷۷/۴۲ و اخلاق ۴۶/۷۷ است. میانگین نمره کل سرمایه اجتماعی (که از جمع مقادیر حیطه‌های مشارکت به دست آمده است) ۵۲/۹۷ و انحراف استاندارد آن ۱۶/۱۱ و مقادیر مذکور برای نمره کل باورهای مذهبی به ترتیب ۱۱۸/۴۸ و ۴۷/۵۹ به دست آمده است.

آزمون فرضیه‌های پژوهش

با توجه به اطلاعات جدول ۲ تمام همبستگی‌ها در سطح $(p < /0.1)$ معنادارند. بالاترین میزان همبستگی مربوط به رابطه مناسک مذهبی با سرمایه اجتماعی و کمترین میزان مربوط به رابطه اخلاق با مشارکت اجتماعی است.

جدول ۲. همبستگی ابعاد باورهای مذهبی با ابعاد سرمایه اجتماعی

متغیرها	اعتماد اجتماعی	انسجام اجتماعی	مشارکت اجتماعی	سرمایه اجتماعی
مناسک مذهبی	۰/۵۲۷*	۰/۴۸۲	۰/۴۷۰	۰/۷۵۳
اخلاق	۰/۴۰۵	۰/۳۷۵	۰/۲۹۴	۰/۴۶۴

* $P < /0.1$

در جدول ۳ به بررسی رابطه چندگانه ابعاد باورهای مذهبی (متغیر پیش‌بین) و سرمایه اجتماعی (متغیر ملاک) پرداخته شده است.

جدول ۳. نتایج مدل رگرسیون به‌ازای رابطه باورهای مذهبی اسلامی با سرمایه اجتماعی

متغیر پیش‌بین	متغیر ملاک	R	R ²	R ² تعدیل شده	خطای استاندارد برآورد	F	سطح معناداری
مناسک مذهبی، اخلاق	اعتماد اجتماعی	۰/۵۶	۰/۳۱	۰/۳۰	۷/۲۷	۶۶/۳۲	۰/۰۰۱
مناسک مذهبی، اخلاق	انسجام اجتماعی	۰/۵۲	۰/۲۷	۰/۲۶۵	۶/۹۸	۵۴/۵۴	۰/۰۰۱
مناسک مذهبی، اخلاق	مشارکت اجتماعی	۰/۴۸	۰/۲۳	۰/۲۲	۷/۵۵	۴۴/۰۷	۰/۰۰۱
مناسک مذهبی، اخلاق	سرمایه اجتماعی	۰/۷۶۱	۰/۵۷۹	۰/۵۷۶	۱۰/۴۸	۷۰/۲۰	۰/۰۰۱

توسعه روستایی، دوره ششم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳

همان‌گونه که جدول ۳ نشان می‌دهد مناسک مذهبی و اخلاق پیش‌بینی‌کننده مناسبی برای مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی‌اند میزان همبستگی چندگانه (R) مناسک مذهبی - اخلاق با اعتماد اجتماعی ۰/۵۶ و میزان ۰/۳۱ ضریب تبیین (R^2) نشان‌دهنده مقدار قابل تبیین واریانس‌های اعتماد اجتماعی از روی ابعاد مناسک مذهبی و اخلاق است.

میزان همبستگی چندگانه (R) اخلاق، مناسک مذهبی با انسجام اجتماعی ۰/۵۲ و میزان ۰/۲۷ ضریب تبیین (R^2) نشان‌دهنده مقدار قابل تبیین واریانس‌های انسجام اجتماعی از روی ابعاد مناسک مذهبی و اخلاق است. میزان همبستگی چندگانه (R) اخلاق، مناسک مذهبی با مشارکت اجتماعی ۰/۴۸ و میزان ۰/۲۳ ضریب تبیین (R^2) نشان‌دهنده مقدار قابل تبیین واریانس‌های مشارکت اجتماعی از روی ابعاد مناسک مذهبی و اخلاق است. میزان همبستگی چندگانه (R) اخلاق، مناسک مذهبی با سرمایه اجتماعی ۰/۷۶ و میزان ۰/۵۷ ضریب تبیین (R^2) نشان‌دهنده مقدار قابل تبیین واریانس‌های سرمایه اجتماعی از روی ابعاد مناسک مذهبی و اخلاق است. سطح معناداری به‌دست‌آمده برای مقادیر F نشان می‌دهد تمام ضرایب در سطح $p < 0.001$ معنادار است.

جدول ۴. ضرایب رگرسیون غیراستاندارد (B) و استاندارد (b) به‌ازای رگرسیون هر بعد از باورهای مذهبی بر ابعاد

سرمایه اجتماعی

سطح معناداری	t	ضرایب غیراستاندارد		متغیر پیش‌بین	متغیر ملاک
		ضرایب استاندارد	خطای استاندارد		
۰/۰۰۱	۵/۸۵	۰/۳۴۷	۰/۰۱۸	مناسک مذهبی	اعتماد اجتماعی
۰/۰۰۱	۳/۶۶	۰/۱۷۰	۰/۰۲۴	اخلاق	
۰/۰۰۱	۴/۵۰	۰/۲۷۵	۰/۰۱۸	مناسک مذهبی	انسجام اجتماعی
۰/۰۰۱	۳/۳۰	۰/۱۵۸	۰/۰۲۳	اخلاق	
۰/۰۰۱	۵/۸۲	۰/۳۶۵	۰/۰۱۹	مناسک مذهبی	مشارکت اجتماعی
۰/۲۱۳	۱/۲۵	۰/۰۶۱	۰/۰۲۵	اخلاق	
۰/۰۰۱	۱۳/۸۲	۰/۶۴۰	۰/۰۲۶	مناسک مذهبی	سرمایه اجتماعی
۰/۰۱۰	۲/۵۷	۰/۰۹۳	۰/۰۳۵	اخلاق	

جدول ۴ ضرایب رگرسیون غیراستاندارد (B) و استاندارد (b) را به‌ازای رگرسیون هر بعد از باورهای مذهبی بر ابعاد سرمایه اجتماعی نشان می‌دهد. همان‌گونه که مشاهده می‌شود تمام ضرایب

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی ...

(بجز اخلاق و مشارکت) در سطح $p < 0/01$ معنادارند و مناسک مذهبی از میزان b بالاتری برخوردار بوده و در تمامی موارد ارتباط بیشتری با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی دارد. در مجموع رابطه مناسک مذهبی با تمام ابعاد سرمایه اجتماعی معنادار ($p < 0/05$) بوده و تمام ضرایب رگرسیون مثبت‌اند که نشان می‌دهد بین مناسک مذهبی با ابعاد سرمایه اجتماعی ارتباط مثبت وجود دارد. بررسی معناداری آزمون (T) نشان داد که مؤلفه اخلاق، ضریب رگرسیون معناداری برای برآورد مشارکت اجتماعی ندارد ($p = 0/213 > 0/05$) و بر اساس آن ارتباط اخلاق با مشارکت اجتماعی معنادار نیست.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان داد که بین باورهای مذهبی اسلامی و ابعاد آن با اعتماد اجتماعی رابطه وجود دارد. درخشه و ردادی (۱۳۹۰) در مطالعه خود نقش مذهب را در تقویت اعتماد مورد تأکید قرار داده و همچنین مطالعات روحانی صراف و زروانی (۱۳۸۷) و صالحی و کاوسی (۱۳۸۷)، ایوانز و همکاران (۱۳۸۰)، گلایزر و همکاران (۲۰۰۰) نیز مؤید رابطه مثبت و مستقیم باورهای مذهبی و اعتماد اجتماعی است.

یافته‌ها نشان داد که بین باورهای مذهبی اسلامی و ابعاد آن با انسجام اجتماعی رابطه وجود دارد. انسجام اجتماعی که شامل مؤلفه‌هایی همچون همدلی و اتحاد و کاهش نزاع و افزایش همبستگی است، به طور کامل مرتبط با اصول اخلاقی و متأثر از آموزه‌های آن است. دستورات اخلاقی اسلام جزئی‌ترین نکته‌ها را در مورد تقویت همبستگی و اتحاد و انسجام مسلمانان از نظر دور نگه نداشته و کامل‌ترین برنامه‌ها را در این زمینه تدوین کرده است. به عقیده ویل‌دورانت (۱۳۷۸) دین به مدد شعائر خود، میثاق‌های بشری را به صورت روابط با مهابات انسانی و خداوند درآورده و از این راه، استحکام و ثبات به وجود آورده است. دوتوکویل و امیل دورکیم (۱۳۸۳) احساسات مذهبی را نیروی مولد یکپارچگی و انسجام اجتماعی می‌دانند. شکری و حسومی (۱۳۸۹)، درخشه و ردادی (۱۳۹۰)، گنجی و ستوده (۱۳۹۰) و کاندلند (۲۰۰۰) نیز در مطالعه خود به نتایج همسویی در ارتباط با رابطه انسجام اجتماعی و باورهای مذهبی دست یافتند.

در پژوهش حاضر نشان داده شد که بین باورهای مذهبی اسلامی و ابعاد آن با مشارکت اجتماعی رابطه وجود دارد. در این فرضیه نتایج حاصل از تحلیل واریانس برای بررسی معناداری مدل

رگرسیونی معنادار بودن مدل را نشان داد و کلیت فرضیه تأیید شد؛ اما پس از بررسی منفرد معناداری ضرایب رگرسیون با استفاده از آزمون T مشاهده شد که تنها بعد مناسک عقاید ضریب رگرسیون معناداری برای پیش‌بینی مشارکت اجتماعی داشت و نه مؤلفه اخلاق. در اسلام اصول فراوانی وجود دارند که کنشگران اجتماعی را به مشارکت در امور اجتماعی و توجه به سرنوشت همدیگر تشویق و ترغیب می‌کنند. تعاون و همکاری، مشورت و مشارکت دادن دیگران در تصمیم‌های جمعی و اصل مسئولیت‌پذیری از جمله اموری هستند که در اسلام صریحاً برای تقویت مشارکت اجتماعی، توصیه و تأکید شده است. تحقیقات دهارت (۲۰۰۱) در رابطه با تمایل و مشارکت در اقدامات داوطلبانه افراد عضو کلیسا و همچنین نظریات فوکویاما (۱۳۷۹) در خصوص نقش مولد ادیان برای مشارکت از نتایج همسوی این فرضیه‌اند. همچنین مطالعات گنجی و ستوده (۱۳۹۰)، شکری و حسومی (۱۳۸۷)، الوانی و تقوی (۱۳۸۰)، ناطق‌پور و فیروزآبادی (۱۳۸۴) نیز مؤید رابطه مستقیم و مثبت باورهای مذهبی و مشارکت اجتماعی‌اند.

یافته‌های پژوهش نشان داد که بین باورهای مذهبی اسلامی و ابعاد آن با سرمایه اجتماعی رابطه وجود دارد. ایدئولوژی می‌تواند با تحمیل این خواست به فرد که به سود کسی غیر از خودش عمل کند، موجب فراهم شدن زمینه‌های سرمایه اجتماعی شود. این امر در آثاری که ایدئولوژی دینی در وادار کردن افراد، به توجه به منافع دیگران دارد، بسیار آشکارتر است. به اعتقاد پارسونز (۱۹۹۵) در اسلام زمینه بروز سرمایه اجتماعی به خاطر جهت‌گیری مثبت آن به سوی دنیا و نسبت به جامعه و سیاست و تأکید بر مسئولیت‌های اجتماعی مؤمنان به مراتب افزون‌تر و قدرتمندتر از ادیان دیگر است. مطالعات ملاحسنی (۱۳۸۰)، ناطق‌پور و فیروزآبادی (۱۳۸۴)، فصیحی (۱۳۸۶)، علینی (۱۳۸۷)، ردادی (۱۳۸۷)، گنجی و ستوده (۱۳۹۰)، درخشه و ردادی (۱۳۹۰)، امینی بیدختی و شریفی (۱۳۹۲)، کاندلند (۲۰۰۰)، فوکویاما (۱۳۷۹)، افه و فوش (۲۰۰۲)، بورلی (۲۰۱۰)، کتابی و همکاران (۱۳۸۳)، کینگ و فورو (۲۰۰۴)، ویلیامز و لورت (۲۰۰۷)، ال‌اپلی (۲۰۱۰) همگی همسو با نتایج این مطالعه‌اند.

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی ...

منابع

- اختر محققى، مهدى (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی، تهران، ناشر مهدى اختر محققى.
- آذربایجانى، مسعود (۱۳۸۰). تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- ازکیا، مصطفی؛ غفاری، غلامرضا (۱۳۸۶). توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران، تهران، نشر نی.
- امینی بیدختی، علی‌اکبر؛ شریفی، نوید (۱۳۹۲). دینداری و سرمایه اجتماعی حامی امنیت اجتماعی، فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی، شماره ۳۳، بهار ۱۳۹۲، صفحات ۴۷-۶.
- ایوانز، دیوید و همکاران (۱۳۸۰). بررسی مجدد رابطه دین و جرم، مترجم علی سلیمی، نشریه حوزه و دانشگاه، شماره ۲۳.
- پاتنام، روبرت (۱۳۸۰). دموکراسی و سنت‌های مدنی، ترجمه: دلفروز، تهران، انتشارات روزنامه سلام.
- توکلی، مرتضی؛ تاجبخش، کاظم (۱۳۸۷). بررسی و تحلیل میزان سرمایه اجتماعی، در مناطق شهری و روستایی مرزی سیستان. فصلنامه روستا و توسعه. شماره ۲، صفحات ۱۶۱-۱۴۲.
- خدایاری فرد، محمد؛ فقیهی، علینقی؛ غباری بناب، باقر؛ شکوهی یکتا، محسن؛ به پژوه، احمد (۱۳۸۶). آماده‌سازی و مقیاس سنجش دین‌داری در جامعه دانشجویی کشور، طرح پژوهشی برای انستیتو روان‌پزشکی تهران و مرکز تحقیقات بهداشت و روان. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی. دانشگاه تهران.
- درخشه، جلال و ردادی، محسن (۱۳۹۰). کژکارکردهای سرمایه اجتماعی و نقش دین در بهبود آن، جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال دوم، شماره اول، صفحات: ۹۴-۷۳.
- دموری، داریوش؛ طاهری دمنه، محسن؛ کنجکاو منفرد، امیررضا (۱۳۸۹). آکاوی نقش مذهب شیعی در آفرینش سرمایه اجتماعی، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۳، صفحات ۲۳-۵.
- دورانت، ویل (۱۳۷۸). تاریخ تمدن. گروه مترجمین، انتشارات علمی و فرهنگی (تهران)، چاپ ششم.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۳). صور بنیانی حیات دینی، ترجمه باقر پرهام تهران، نشر مرکز.
- ربانی، رسول؛ کلاتری، صمد؛ قاسمی، وحید؛ عریضی، فروغ‌السادات؛ اسماعیلی، رضا (۱۳۸۷). بررسی رابطه رفاه اجتماعی با سرمایه اجتماعی در فرایند توسعه (مطالعه موردی شهرستان‌های استان اصفهان). مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان، شماره ۲۹، صفحات ۴۶-۲۳.
- رحمانی، جبار (۱۳۹۱). جایگاه دین روستایی در جامعه‌شناسی روستا: علل بی‌توجهی و پیامدهای آن. فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دوره اول، شماره ۳، صفحات: ۸۵-۱۰۵.

توسعه روستایی، دوره ششم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳

ردادی، محسن (۱۳۸۷). سرمایه اجتماعی و امنیت اجتماعی، مجله راهبرد یاس، شماره ۱۶، صفحات ۱۹۶-۱۸۶.

روحانی صراف، جواد و زروانی، مجتبی (۱۳۸۷). ارزش‌های دینی اسلام (تشیع) و سرمایه اجتماعی، مجموعه مقالات همایش سرمایه اجتماعی و توسعه در ایران، تهران. مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

شکری، بهنام و حسومی، طاهره (۱۳۸۹). درآمدی بر سرمایه اجتماعی، تهران: راش. صالحی امیری، سید رضا و کاوسی، اسماعیل (۱۳۸۷). سرمایه اجتماعی، تهران پژوهشکده تحقیقات استراتژیک. طالب، مهدی و نجفی اصل، زهره (۱۳۸۹). آموزه‌هایی از روند مشارکت روستایی در ایران، مجله جامعه‌شناسی کاربردی، سال ۲۱، شماره ۳۷.

علینی، محمد (۱۳۸۷). رابطه آموزه‌های دینی و سرمایه اجتماعی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی. به راهنمایی غلامرضا غفاری. دانشکده علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ. دانشگاه باقرالعلوم. عیسی نژاد، ربیوار (۱۳۹۰). بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی در فرآیند توسعه روستایی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته توسعه روستایی، دانشگاه تبریز، دانشکده کشاورزی.

عیسی نژاد، ربیوار؛ دباغی، محمدحسین؛ غفاری، محرم؛ کوهستانی، حسین (۱۳۹۲). بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و پدافند غیرعامل جنگ نرم. ششمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران (پدافند غیرعامل)، دانشگاه فردوسی مشهد.

فراهانی، حسین؛ عینالی، جمشید و عبدلی، سمیه (۱۳۹۲). ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی مطالعه موردی؛ دهستان مشهد میقان شهرستان اراک. نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی سال سیزدهم، شماره ۲۹.

فصیحی، امان‌اله (۱۳۸۶). دین و سرمایه اجتماعی. نشریه معرفت، شماره ۱۲۳، صفحات ۱۰۰-۷۹. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹). پایان نظم (سرمایه اجتماعی و حفظ آن). ترجمه غلامعباس توسلی، تهران، انتشارات جامعه ایرانیان.

فیلد، جان (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی. ترجمه احمدرضا اصغرپور، دانشگاه فردوسی مشهد. کتابی، محمود؛ گنجی، محمد؛ احمدی، یعقوب؛ معصومی، رضا (۱۳۸۳). دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان. دوره ۱۷، شماره ۲، صفحات ۱۹۲-۱۶۹.

کوهکن، علیرضا. (۱۳۸۷). مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی، مجله راهبرد یاس، شماره ۱۷، صفحات ۱۴۱-۱۲۴.

کیانی، اکبر و میرزاپور، سلیمان (۱۳۸۸). بررسی افتراق فضایی - مکانی در ابعاد سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی شهرستان خرم‌آباد)، مجله علمی-پژوهشی فضای جغرافیایی، سال نهم، شماره ۲۸، ص ۱۴۷.

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi Director in Charge: Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh Index: www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 Website: www.jrd.ut.ac.ir Email: jrd@ut.ac.ir

بررسی رابطه باورهای دینی و سرمایه اجتماعی ...

- محمدی، جمال؛ عیوضلو، محمود؛ عیوضلو، داود؛ رضایی، فرشته (۱۳۹۲). تحلیل فضایی از تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی، مورد مطالعه نقاط شهری و روستایی شهرستان کوهدشت، مجله آمایش جغرافیایی فضا، سال سوم، شماره مسلسل هشتم. صفحات ۲۲-۱.
- ملاحسنی، حسین (۱۳۸۱). بررسی رابطه بین میزان سرمایه اجتماعی و نوع دینداری در بین دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان در استان گلستان، پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی. دانشگاه تربیت مدرس تهران.
- ناطق‌پور، محمدجواد و فیروزآبادی، سید احمد (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران. مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ششم، شماره ۴، صفحات ۹۱-۵۹.
- ناطق‌پور، محمدجواد و فیروزآبادی، سید احمد (۱۳۸۵). شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و فراتحلیل عوامل مؤثر بر آن، نامه علوم اجتماعی. شماره ۲۸. صفحات ۱۹۰-۱۶۰.
- الوانی، سید مهدی و نقوی، میرعلی (۱۳۸۰). سرمایه اجتماعی: مفاهیم و نظریه‌ها، فصلنامه مدیریت. شماره ۳۳ و ۳۴.

- AhmadiFirouzjaie A, Sadighi H and Mohammadi MA (2007). The Influence of Social Capital on Adoption of Rural Development Programs by Farmers in the Caspian Sea Region of Iran. *American Journal of Agricultural and Biological Sciences*. 2 (1). 15-22.
- Allport, G. W. & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Bullen Paul & Onyx Jenny (1998). *Measuring Social Capital in Five Communities in NSW A Practitioner's Guide*. University of Technology, Sydney.
- Burley, D (2010). *A Comparative Case Study on the Role of Social Capital in Community Economic Development Social Entrepreneurship (CEDSE)*. A Dissertation Submitted for the degree of Doctor of Education. Faculty of the Graduate School of Education and Human Development of the George Washington University.
- Candland, Christophen (2000). *Faith as social capital: religion and community development in southern Asia*. Kluwer Academic publishers, vol 33. 355-374.
- Cohen D and Prusack L (2001). "How to Invest in Social Capital". *Harvard Business Review*, 79, 6.
- Coleman, J.(1988). *Social capital in the creation of human capital*. *American Journal of sociology*. 94. 95-120.
- EbystneKing P and Furrow JL (2004). *Religion as a Resource for Positive Youth Development: Religion, Social Capital, and Moral Outcomes*. Center for Research in Child and Adolescent Development, Graduate School of Psychology, Fuller Theological Seminary, USA.
- Fox, J & Gershman, J. (2000). *The World Bank and social capital: Lessons from ten rural development projects in the Philippines and Mexico*. *Policy Sciences* 33: 399-419.
- Glaser, E. Laibson, D and Sacerdote, B. (2000). *The economic approach to social capital*. NBER working paper, No 7728. (Cambridge, MA: national Bureau of economic research).
- Khanh, Ho Le Phi (2011). *The Role of Social Capital to Access Rural Credit: A case study at Dinh Cu and Van Quat Dong village in coastal of Thua Thien Hue province- Vietnam*. Department of Urban and Rural Development, *Swedish University of Agricultural sciences*, Master Thesis No 56.

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi Director in Charge: Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh Index: www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 Website: www.jrd.ut.ac.ir Email: jrd@ut.ac.ir

- L. Epley Jennifer (2010). *Religion and politics in contemporary Indonesia*. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Political Science) in The University of Michigan.
- Lim, Chaeyoon, and Robert D. Putnam (2010). Religion, Social Networks, and Subjective Well Being. *American Sociological Review* 75(6): 914-933.
- OECD (Organization for Economic Co-operation and Development), 2004. The Well-being of Nations: the role of human and social capital, OECD, Paris.
- Offe, Claus and Fuchs, Susanne (2002). *A decline of Social Capital?* The German Case, Published in Putnam, Robert D, (2002). *Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
- Putnam, R (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon and Schuster, New York.
- Shailly, B. (2009). Religion, Social Capital, and Development in the Sahel, *Journal of International Affairs*. 62(2). 209-225.
- Smidt, C. (2003). *Religion as social capital*, producing the common good. Baylor University Press.
- Williams P J and Loret PF (2007). *Religion and Social Capital among Mexican Immigrants in Southwest Florida*, *Latino Studies*. 5(2), 233-254.

Journal of Rural Development

Editor in Chief: Dr. Seyed Ahmad Firouzabadi **Director in Charge:** Dr. Younes Nourbakhsh

Executive Editor: Hassan Bakhshizadeh **Index:** www.ISC.gov.ir & www.ricest.ac.ir

Copyright Holder: The Faculty of Social Sciences, University of Tehran

ISSN: 2008-8981 **Website:** www.jrd.ut.ac.ir **Email:** jrd@ut.ac.ir

